

یادداشت کوتاه

مجسمه میدان حر فعلی، قدیمی ترین مجسمه شهری موجود در میدان تهران

پدیده عادلوند

عضو هیئت علمی پژوهشکده نظر، تهران، ایران.

تاریخ دریافت: ۹۹/۰۹/۲۵

تاریخ پذیرش: ۹۹/۱۱/۰۷

تاریخ قرارگیری روی سایت: ۱۴۰۰/۰۱/۰۱

چکیده | در سال اخیر (۱۳۹۹) مقرر شده است مجسمه میدان حر فعلی که سالیانی است در فضای شهری تهران حضور دارد به عنوان اثر ملی ثبت شود. این مجسمه از زمره مجسمه‌های شهری است که به دلیل ارجاع غیر مستقیم مجسمه به موضوعی خاص، تفاسیر مختلفی بر آن مترتب است. این تفاسیر متنوع و گاه متناسب که به‌رغم تغییر شرایط سیاسی و حکومتی - به عنوان مؤلفه‌ای برای حذف مجسمه‌ها - به بقای اثر انجامیده است، اما به نظر می‌رسد ثبت برخی اظهارات و برداشت‌ها همچون ارتباط ساخت مجسمه با آزادسازی آذربایجان از اشغال شوروی (۱۳۲۴) از سوی متولیان و پژوهشگران در رسانه‌های مختلف اعم از کتاب، مقاله، مصاحبه‌ها و گزارش خبری به دلیل عدم توجه به تاریخ نصب اثر بوده، تا حدی که باعث شده تفاسیر نامبرده از حقیقت اصلی فاصله زیادی داشته باشد. به این بهانه این نوشتار کوتاه قصد دارد اسنادی را از تاریخ نصب اثر - که ممکن است تاکنون دیده نشده باشد یا کمتر به آن توجه شده باشد - ارائه دهد.

واژگان کلیدی | مجسمه عقل و جهل، مجسمه گرشاسب و اژدها، میدان باغشاه، میدان حر، تهران.

روایات رایج از تاریخ و مناسبت نصب مجسمه میدان حر

در سال ۱۳۹۱ کتاب «مجسمه‌های تهران» به کوشش سازمان زیباسازی شهر تهران با هدف دسته‌بندی مجسمه‌های تهران براساس تفکیک آثار موجود در مناطق ۲۲ گانه شهرداری تهران منتشر می‌شود. اولین اثر معرفی شده از منطقه ۱۱، مجسمه میدان حر است که در معرفی اثر چنین آمده است: «مبارزه گرشاسب و اژدها (غلبه عقل بر جهل)، رحیم رحیم‌زاده ارژنگ، سیمان و برنز، ۵/۴ متر، میدان حر، ۱۳۳۲»^۱ (اسماعیلی، ۱۳۹۱، ۲۳۲).

در سال ۱۳۹۲ خبرگزاری «ایسنا» خبری تحت عنوان «چرا مجسمه میدان حر نباید تخریب می‌شد؟» منتشر می‌کند که در آن آمده است: «مجسمه نصب شده در میدان حر با عنوان اصلی «نبرد گرشاسب با اژدها» در سال ۱۳۳۹ در میدان باغشاه نصب شد. مفهوم روایی این مجسمه، بیانگر پیروزی نیکی بر شر و بدی است. گرشاسب در حالی که نیزه‌ای به دست دارد، در حال نبرد با اژدهایی است که به دور بدن او پیچیده و دهان خود را باز کرده است».

در سال ۱۳۹۲ خبرگزاری «مشرق نیوز» می‌نویسد: «تندیس واقع در کانون «میدان حر»، اثری است از «غلامرضا رحیم‌زاده ارژنگ» که به بهانه الحاق مجدد آذربایجان به ایران (در دهه ۱۳۲۰ شمسی) تراشیده شد. این پیکره، «گرشاسب» فرزند «زو» از پهلوانان شاهنامه را در حال نبرد با «اژدها» نشان می‌دهد».

در سال ۱۳۹۴ کتاب «پیشینه زیباسازی شهر تهران» توسط سازمان زیباسازی شهر تهران و نشر پیکره پژوهش مبسوطی از سرگذشت تاریخ زیباسازی فضاهای شهری تهران ارائه می‌دهد

در سال ۱۳۹۲ خبرگزاری «ایسنا» خبری تحت عنوان «چرا مجسمه میدان حر نباید تخریب می‌شد؟» منتشر می‌کند که در آن آمده است: «مجسمه نصب شده در میدان حر با عنوان اصلی «نبرد گرشاسب با اژدها» در سال ۱۳۳۹ در میدان باغشاه نصب شد. مفهوم روایی این مجسمه، بیانگر پیروزی نیکی بر شر و بدی است. گرشاسب در حالی که نیزه‌ای به دست دارد، در حال نبرد با اژدهایی است که به دور بدن او پیچیده و دهان خود را باز کرده است».

* نویسنده مسئول: ۰۰۲۱-۶۶۴۳۵۹۸۵ Padideh_adelvand@yahoo.com

در میان اسناد دیگر، یکی از کامل ترین هاست که در حال حاضر آرشیو آن بدون کاستی قابل دسترس بوده و از ابتدای حکومت پهلوی اول منتشر می شود.

از سوی دیگر از آنجاکه این روزنامه حکومتی بوده، لذا می تواند سندی قابل اتکا برای آگاهی از سیاست های دوران نامبرده به شمار آید. از این رو در این نوشتار نگارنده اسنادی که تاکنون در خصوص مجسمه میدان حر یافته است، با پژوهشگران به اشتراک می گذارد.

• در روزنامه اطلاعات ۲۳ آذر ۱۳۱۴ گراووری چاپ می شود که ذیل آن چنین توضیحی آمده است: «علاوه بر میدان هایی که در داخل شهر ساخته شد ساختمان میدان های زیبایی در خیابانی که اطراف شهر باز شده است مورد توجه قرار گرفته و اکنون چند میدانی در خارج شهر در چهارراه ها ساخته شده و یا در دست ساختمان است. مجسمه هایی نیز برای وسط این میدان ها در نظر گرفته شده و آقای رحیم زاده مأمور ساختن مجسمه های جالب توجه و تاریخی برای میدان های جدیدالتأسیس می باشند» (تصویر ۱). این خبر ضمن اشاره به مجسمه میدان حر در سال ۱۳۱۴ به خدمت آقای رحیم زاده ارژنگ^۳ برای بلدیة وقت تهران نسبت به ساخت مجسمه های شهری اشاره دارد.

• نگارنده در بررسی آرشیو «سازمان اسناد و کتابخانه ملی

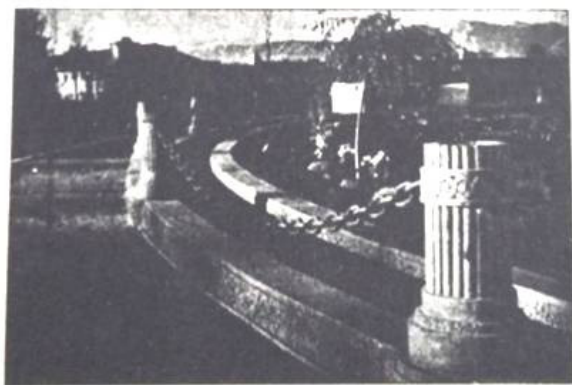
که برای پژوهشگران بسیار راهگشا است. در فصلی که به تاریخ مجسمه های شهری در تهران می پردازد ذیل تیتیر «مجسمه نبرد گرشاسب با اژدها در میدان حر» آورده شده است: «این محل [میدان حر] در دوره پهلوی به صورت یک میدان شهری درآمده و حدود نیم قرن است که مجسمه گرشاسب در حال مبارزه با اژدها در آنجا نمایان است. این مجسمه که توسط غلامرضا رحیم زاده ارژنگ در دهه سی ساخته شده (احتمالاً سال ۱۳۳۲، با استناد به تاریخ مندرج در کتاب مجسمه های تهران، آفتاب اندیشه، ۲۳۲) یک پایه بتونی به ارتفاع شش و نیم متر دارد» (مهاجر و تاج الدینی، ۱۳۹۴، ۳۲۲-۳۲۳). نگارندگان کتاب ضمن ارجاع به اسماعیلی (۱۳۹۱)، که در سطور بالا به آن اشاره شد، در پی نوشت نقل مذکور آورده اند: «در خصوص تاریخ ساخت این مجسمه تردیدهایی وجود دارد. در برخی منابع تاریخ ساخت آن حتی تا سال ۱۳۱۲ شمسی نیز ذکر شده است».

• روایات مشابه مبنی بر اطلاق نصب مجسمه به دهه ۳۰ در منابع دیگری نیز یافت شود^۴ که در این نوشتار از ذکر همه آنها صرف نظر می شود اما آخرین تفسیر شاید مربوط به ۲۳ آذر ۱۳۹۹ باشد که پایگاه شورای اسلامی شهر تهران سخنرانی «احمد مسجدجامعی» عضو شورای شهر وقت تهران در صحن شورا در خصوص این مجسمه و تأکید بر اهمیت آن را منتشر می کند: «مجسمه میدان حر دو شرح حال دارد. یکی روایتی از شاهنامه است که گرشاسب به جنگ پلیدی ها رفته و وجه دیگر که می گویند به ورای ساخت این تندیس برمی گردد و مرتبط با قیام مردم آذربایجان و پایان اشغال ایران توسط شوروی در آذرماه ۱۳۲۴ است [...] این اثر هنری هم تاریخ دارد، هم اسطوره دارد، هم خاطره دارد و هم مشارکت گروه های مختلفی را که به زور از این سرزمین جدا شدند، دارد و هم یک حادثه تاریخی را بیان می کند».

اسناد مکشوف از نصب مجسمه در دوره پهلوی اول

عدم وجود بانک اطلاعاتی از مجسمه های میدانی تهران که برای بررسی تاریخی از ضروریات است از یک سو و مواجهه با ثبت تاریخ های متفاوت از یک اثر به ویژه مجسمه میدان حر از سوی دیگر، نگارنده را در راستای انجام رساله دکتری خود با عنوان «زیبایی شناسی مجسمه های شهری تهران در دو دهه اخیر (۱۳۶۹ تا ۱۳۸۹)» ترغیب داشت به توصیفات موجود در سفرنامه ها، روزنامه ها و جراید دوران گذشته که اتفاقاً اسناد مهمی برای کسب اطلاعات مجسمه ها محسوب می شوند، جهت اطلاع از تاریخ نصب مجسمه ها رجوع کند. بازتاب اتفاقات در خصوص مجسمه های شهری که از مظاهر مدرنیسم به شمار می رفت، یکی از اخبار مهم جراید وقت دوران پهلوی به شمار می رود. در این راستا، روزنامه اطلاعات

در انهای خیابان شیر میدان حلوی باغ شاه

تصویر ۱. مجسمه های شیر میدان حر فعلی. مأخذ: روزنامه اطلاعات، ۲۳ آذر ۱۳۱۴.

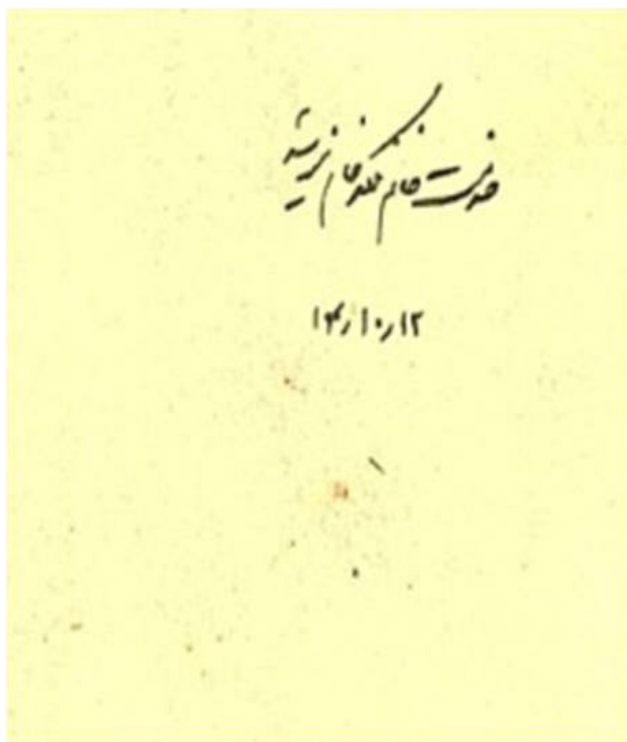
خلق کرده بودند (مصاحبهٔ رادیو گفتگو با حسن ارژنگ‌نژاد در تاریخ ۹۴/۱۲/۱). با توجه به اطلاق نام «سوم اسفند» به مجسمه در آگهی روزنامهٔ اطلاعات که روزنامهٔ وابسته به حکومت وقت محسوب می‌شده از یک‌سو و نام «عقل و جهل» توسط سازندگان از سوی دیگر و نصب آن در میدان جلوی باغشاه که روزگاری مجسمهٔ ناصرالدین‌شاه -سوار بر اسب که توسط قورخانه ریخته‌گری شده بود- را مأمون داده بود، این فرض شکل می‌گیرد که نصب این مجسمه در آن مکان شاید نشان از تثبیت حکومت پهلوی اول و نماد مدرنیزاسیون آن دوره باشد که خردگرایی مدرنیسم را در تقابل با پایبندی به سنت‌ها می‌دانست. نکتهٔ شایان ذکر اینکه این مجسمه قبل از نصب مجسمه‌های رضاشاه، در میدان عمومی شهر حضور پیدا می‌کند.

در ادامهٔ بررسی‌ها نگارنده متوجه شد در اسناد دورهٔ پهلوی دوم از این مجسمه به «مجسمهٔ گرشاسب» نام برده می‌شود. به عنوان نمونه در اخبار روزنامهٔ اطلاعات اشاره به این نام وجود دارد: یکی در سال ۱۳۵۳ در خلال مطلبی با عنوان «خیابان سپه از باغشاه امتداد می‌یابد» (تصویر ۴) و دیگری در سال ۱۳۵۴ خبری با عنوان «تهران شهری که «مجسمه» ندارد!» (تصویر ۵). البته برای نگارنده تاکنون مشخص نشده است دقیقاً از چه تاریخی به این نام خوانده‌اند، اما به نظر می‌رسد به دلیل شباهت مضمونی مجسمه با شخصیت پردازی گرشاسب در گرشاسب‌نامهٔ اسدی توسی و شاهنامهٔ فردوسی باشد که به اژدهاکش معروف است.

جمهوری اسلامی ایران» با عکسی به شناسهٔ ۴۵۲۷ و شمارهٔ شناسایی ۲۰۶۶۹۴۳ مواجه می‌شود که براساس نوشتهٔ پشت عکس: «خدمت خانم ملکه خانم می‌رسد ۱۴/۱۰/۱۲) می‌توان به طور قطعی گفت مجسمه در سال ۱۳۱۴ در فضای میدان نصب بوده است؛ اگرچه داربست‌هایی در اطراف مجسمه دیده می‌شود که شاید نشان از انجام کارهای تکمیلی مجسمه داشته باشد (تصویر ۲).

• در سال ۱۳۱۵ یعنی یکسال پس از درج آگهی درخصوص اعلان نصب مجسمه در میدان جلوی باغشاه و عکسی که در همان سال در کنار مجسمه (نک. تصویر ۲) گرفته‌شده، تصویر دیگری در روزنامهٔ اطلاعات منتشر می‌شود که ذیل آن نوشته شده است: «مجسمهٔ سوم اسفند در میدان سوم اسفند (میدان جلوی باغ‌شاه)» (تصویر ۳).

• رادیو گفتگو با «سیدحسن ارژنگ‌نژاد» پسرخالهٔ غلامرضا رحیم‌زاده ارژنگ که در ساخت این مجسمه با وی همکاری داشته است مصاحبه‌ای انجام می‌دهد که در آن اشاره می‌کند در سال ۱۳۱۲ سفارش این مجسمه داده شد و در سال ۱۳۱۵ به بهره‌برداری رسید. به روایت حسن ارژنگ‌نژاد نام اصلی این مجسمه «عقل و جهل» است که سازندگان آن با نیت اینکه «جوان‌ها این پیکر را ببینند و ببندیشند که یک آدم سالم می‌تواند موفق شود و اژدها که سمبل پلیدی است را از بین ببرد، با اجرای این ایده، جوان‌ها متنبه شده و از فکرهای پلید خارج می‌شوند و به‌سوی زندگی سالم گام برمی‌دارند» آن را

تصویر ۲. عکسی برداشت‌شده از میدان حر فعلی تهران که تاریخ آن (۱۴/۱۰/۱۲) در پشت عکس مشهود است. مأخذ: آرشیو سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

خیابان سپه از باغشاه امتداد مییابد

طرح امتداد خیابان سپه در قسمت غرب و درون باغشاه تصویب شد و بزودی سپه شرقی و سپه غربی از طریق باغشاه بهم میپیوندند و مهرآباد بطور مستقیم با میدان سپه مربوط خواهد شد.

در داخل باغشاه برای برقراری ارتباط بین دو قسمت این مرکز نظامی دو تونل در زیر خیابان احداث میشود.

شهردار امروز طی گفتگویی با خبرنگاران گفت: چند خانه واقع شده در مسیر این امتداد تا پایان سال بوسیله شهرداری تخریب شده و پس از انتقال صاحبان آنها به خانه های جدید، ساختمان خیابان شروع خواهد شد. شهردار اظهار داشت که ترافیک سی متری و آیزنهاور سرسام آور شده و برای آسوده کردن ترافیک این دو خیابان میبایست طرح امتداد سپه بمرحله اجرا درآید. طرح جدید شهرداری از قسمت غربی میدان باغشاه و مجسمه معروف گرشاسب پهلوان افسانه ای ایرانی که در وسط این میدان نصب گردیده به مرحله اجرا در می آید.

مجسمه سوم اسفند در میدان سوم اسفند
(میدان جاری باغ شاه)

تصویر ۳. تصویر مجسمه در روزنامه اطلاعات. مأخذ: روزنامه اطلاعات، ۹ خرداد ۱۳۱۵.

جمع بندی

جدای از اطلاق نام «گرشاسب» و «خر» به این مجسمه و شکل گیری مضامینی تفسیری چون نبرد خیر و شر و مفاهیمی چون آزادی و مقابله با نفس که جلگه نشان از تفسیر پذیری آثار هنری دارد، اما با توجه به اسناد ارائه شده در این نوشتار می توان به طور قطع بیان کرد که این مجسمه در دوره پهلوی اول نصب شده و در سال ۱۳۱۴ در فضای میدان حر فعلی تهران حضور داشته است. از این رو با نصب مجسمه در دوره پهلوی دوم و نمادسازی آن به مناسبت آزادسازی آذربایجان از اشغال شوروی در سال ۱۳۲۴ کاملاً بی ارتباط است. به طور کلی اهمیت مجسمه میدان حر فعلی از آنجا ناشی می شود که براساس اسناد می توان گفت قدیمی ترین مجسمه فیگوراتیو شهری در میداين تهران است که خوشبختانه تا امروز به حیات خود ادامه داده و از این حیث برای تاریخ مجسمه سازی شهری تهران و البته ایران بسیار ارزشمند است. ضمن آنکه توسط هنرمندی خلق شده که با توجه به سابقه فعالیت ایشان اطلاق به «پدر مجسمه سازی شهری ایران» خیلی بیره نباشد.

تصویر ۴. اطلاق نام مجسمه گرشاسب در روزنامه اطلاعات. مأخذ: روزنامه اطلاعات، ۷ آبان ۱۳۵۳، ۴.

پی‌نوشت‌ها

۱. در این منبع اسم مجسمه‌ساز نیز به اشتباه رحیم رحیم‌زاده ارژنگ ثبت شده است. همچنین جنس اثر نیز سیمان و برنز عنوان شده که نادرست است. زیرا مصالح برنز در این اثر به‌کار گرفته نشده است.
۲. در سال ۱۳۹۵ نگارنده نیز در مقاله‌ای با عنوان «جنگ و مجسمه‌های شهری از واقعیت عینی تا امر ذهنی» به اشتباه براساس منابع منتشرشده پیشین تاریخ نصب مجسمه را احتمالاً ۱۳۳۹ و مناسبت آن را آزادسازی آذربایجان از اشغال شوروی ذکر می‌کند.
۳. رحیم‌زاده ارژنگ در طول دوران خدمتش متولی ساخت بسیاری از مجسمه‌های شهری تهران چه در دوران پهلوی اول و چه در پهلوی دوم بوده است و به تعبیر نگارنده شاید بتوان به وی لقب «پدر مجسمه‌سازی شهری تهران» را داد. اگرچه از جمله گفته می‌شود «فعالیت‌های مجسمه‌ساز برجسته، ابوالحسن صدیقی (۱۳۷۴-۱۲۷۶ ش.) در این دوره [پهلوی اول] را باید طلیعه‌ای بر شکل‌گیری جریان مجسمه‌سازی شهری در تهران و برخی شهرستان‌ها نظر بگیریم» (نک. مهاجر و تاج‌الدینی، ۱۳۹۴، ۲۹۸ و ۲۹۹). اما نکته قابل توجه اینکه براساس آثار و شواهد، در این دوره هیچ‌یک از مجسمه‌های استاد صدیقی برای فضای شهری ساخته نشده و از طرف شهرداری هم گویا سفارشی به ایشان داده نمی‌شود. بیشترین سفارش از طرف «انجمن آثار ملی» است که در دوره پهلوی دوم برای فضاهای غیر شهری و یا شهرهای تاریخی غیر از تهران مثل مشهد، شیراز و همدان خواستار مجسمه بوده‌اند. ناگفته نماند نقش ایشان در شکل‌گیری جریان مجسمه‌سازی فیگوراتیو به ویژه مشاهیر که تا امروز نیز ادامه دارد، غیر قابل انکار و ستودنی است.
۴. نگارنده در بررسی نقشه‌های دوره پهلوی از تهران تاکنون سندی بر اطلاق نام میدان سوم اسفند بر میدان باغشاه پیدا نکرده است. اما ثبت و ارجاع آن در روزنامه می‌تواند نشان از رواج این نام در میان شهروندان تهرانی آن روزگار داشته باشد.

تصویر ۵. تصویر مجسمه با اطلاق نام مجسمه‌گرشاسب در روزنامه اطلاعات. مأخذ: روزنامه اطلاعات، ۲۷ فروردین ۱۳۵۴، ۵.

فهرست منابع

- اسماعیلی، شهروز. (۱۳۹۱). مجسمه‌های تهران. تهران: آفتاب اندیشه.
- پایگاه شورای اسلامی شهر تهران. (۱۳۹۹). مجسمه میدان حر، نماد مقاومت مردم آذربایجان است. تاریخ مراجعه: ۱۳۹۹/۱۰/۱، قابل دسترس در: <https://b2n.ir/d13908>
- خبرگزاری ایسنا. (۱۳۹۲). چرا مجسمه میدان حر نباید تخریب می‌شد؟. تاریخ مراجعه: ۱۳۹۶/۴/۲۷، قابل دسترس در: <http://www.isna.ir/news/92051105495/>
- خبرگزاری مشرق نیوز. (۱۳۹۲). عکس/آخرین جنگ در میدان «حر». تاریخ مراجعه: ۱۳۹۹/۱۰/۱، قابل دسترس در: mshrgh.ir/282539
- عادلوند، پدیده. (۱۳۹۵). جنگ و مجسمه‌های شهری از واقعیت عینی تا امر ذهنی. منظر، ۸(۳۴)، ۸۲-۹۳.
- عادلوند، پدیده. (۱۳۹۶). زیبایی‌شناسی مجسمه‌های شهری تهران در دو دهه اخیر (۱۳۶۹ تا ۱۳۸۹). رساله منتشر نشده دکتری پژوهش هنر، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران.
- مصاحبه رادیو گفتگو با سیدحسن ارژنگ‌نژاد. (۱۳۹۴). طرح اولیه میدان حر متعلق به پسرخاله‌ام است و من آن را بازسازی کردم. تاریخ مراجعه: ۹۵/۱۰/۱۰، قابل دسترس در: http://www.radiogoftogoo.ir/g10//asset_publisher/4i-7WQHfUMj/content/id/1372064
- مهاجر، شهروز و تاج‌الدینی، مرجان. (۱۳۹۴). پیشینه زیباسازی شهر تهران. تهران: سازمان زیباسازی شهر تهران و پیکره.

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the authors with publication rights granted to Manzar journal. This is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله

عادلوند، پدیده. (۱۴۰۰). مجسمه میدان حر فعلی، قدیمی ترین مجسمه شهری موجود در میادین تهران. منظر، ۱۳(۵۴)، ۷۰-۷۵.

DOI: 10.22034/MANZAR.2021.274231.2117

URL : http://www.manzar-sj.com/article_128061.html